

АЛЕКСАНДАР ЛОМА

(Београд)

Rěčь, *slovo, *besěda — ЕТИМОЛОГИЈА И СЕМАНТИЧКА ПРАИСТОРИЈА

Предмет рада су прасл. лексеме **rěčь*, **slovo* и **besěda* чији рефлексии у појединим словенским језицима означавају лингвистички појам „реч“. Њихов семантички развој ишао је разним путевима од различитих полазишта. Као поствербал од **rekti* 'рећи', **rěčь* стоји у најтежњој вези са својим предметом, што објашњава семантички развој у 'ствар'. За **slovo* од праие. **kléuos* 'слава' може се, као и за прасродно авест. *sravah-*, претпоставити изворно значење 'свечан говор, хвалоспев', а за **besěda* 'збор, збориште', одатле 'јавна реч', у складу са тумачењем као **bez-sěda* 'седење напољу', које се поткрепљује етимолошки подударним стинд. придевом *bahiḥ-sád-* 'који седи напољу (о коцкару)'.¹

Кључне речи: лингвистичка терминологија, словенска, индоевропска етимологија, историјска семантика.

Ово што следи кратко је разматрање о изворном значењу и крајњем пореклу трију словенских назива за основну језичку јединицу — реч, као скромно уздарје слављеници за њен велики допринос науци о језику, и словенској и светској.

Познато је сваком слависти да се појам „реч“ у појединим словенским језицима различито означава: рус., буг. *слово*, чеш. *slovo*, али с.-х. *p(uj)ec*, слов. *besěda*, пољ. *wyraz*. Оставивши по страни овај последњи назив, који се у том значењу употребљава тек од новијег времена,¹ усредсредимо се на прва три. Сва три су врло стара, прасловенска, а имају — што је за **slovo* и **rěčь* неспорно, а за **besěda* ћемо покушати овде да покажемо — и дубље индоевропско порекло.

* Овај прилог је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Од XVI в., дотад 'слика, приказ', уп. Boryś 719 s.v. *wyrazić*.

Ни савременој научној анализи није увек лако да одреди границе речи; у дописменим културама прецизно разграничење јединица говора измицало је језичкој свести. Стога је разумљиво да се у простору и времену значење сваке од три овде разматране лексеме колебало у погледу дела говора који означава: час је то била засебна реч, а час краћи или дужи говорни склоп, па није чудо ни што се у исходу дошло до њихових различитих термилолошких употреба у разним језицима. Тако је у српском *p(uj)ec* језикословни термин 'verbum', *bec(j)eda* књижевни 'oratio', а *слово* је попримило значење графеме ('litera'), у пољском је *slowo* уступило термилолошки статус речи *wyraz*, *biesiada* је 'гозба', а *rzecz* је постала 'ствар', док је у словеначком *rěč* такође 'ствар', *besēda* 'реч' а *slōvo* 'праштање при растанку'... Већ из ових примера да се наслутити да се проблем не своди на различите конкретизације првобитних синонима, већ да су међу трима речима постојале од самог почетка семантичке дистинкције које су кроз њихову историју производеле веома разнолик спектар значења, а чији корени леже у праисторији. Покушаћемо овде за сваку понаособ да се преко њених раних употреба и паралела које има у другим индоевропским језицима приближимо сагледавању њене изворне семантике.

Прасл. **rěčь* има најближу паралелу у тохарском В *reki*, А *rake* 'реч; заповест'. Посреди је једна од ексклузивних словенско-тохарских изоглоса.² Формално, тохарска реч може се свести и на праие. **rēk-* и **rok-*, па према томе поредити како са **rěčь*, тако и са прасл. **rokь*, но Адамс примећује да јој **rěčь* семантички ближе стоји (Adams 539). У тохарском именица *reki* / *rake* је изолована, док се **rěčь* јасно изводи из прасл. **rekti*, **rekq* и напросто значи 'оно што је изречено, гласом саопштено'. Изворно значење глаголског корена **rek(H?)*- реконструише се у LIV 506 као 'одредити, наредити', с обзиром на стинд. *racayati* 'правити'; семантички развој у 'рећи' био би дакле сличан као код прасл. **praviti*, у низу сл. језика 'говорити', али друге ие. паралеле, сркимр. **reg-* 'проклињати' и лит. *rėkiù*, *rėkti*, лет. *rēkt* 'викати, рикати, ридати', пре указују на основну семантику одавања звука од себе.³

² Друга таква је прасл. **proso* : тох. В *proksa*, в. Loma 2008.

³ Ипак треба истаћи да је код балтског глагола у питању претежно неартикулисано глашење; због тог семантичког јаза између сасвим блиских облика Мартин Кимел (Kümmel) у LIV I.c. чак сумња у међусобно сродство словенског глагола са балтским, просуђујући овај други као могућу ономатопеју, али наводи лит. *rākas* 'рок' као исконску балтску реч, док Френкел без оградe, али и без осврта на семантику, поистовећује лит. *rėkti* и стсл. **ꙗштити**, а за *rākas* мисли да је пре позајмљено из сло-

Што се тиче прасл. **slovo, slovese*, та именица има ваљан праиндоевропски родослов, али и нејасну семантичку историју. Заједно са гр. κλέ(F)ος, κλέ(F)εος, стинд. *śravah, śravasah*, авест. *sravō, sravanhō*, стир. *clú, cluë*, тох. (само као други део сложенице) А *-klyu*, В *kälywe*, она се своди, са регуларним прелазом *e* пред *u* у *o* као у **novъ, *synove*, на праие. *s*-основу средњег рода **kleuos, kleues-*, која је по пореклу резултатив од **kleu-* 'чути'; етимолошко значење је, дакле, 'оно што је чувено', са семантичким развојем какав се огледа и у придевском значењу партиципа *чужен*, а ишао је преко стајаћих спојева са придевом 'добар': 'добар глас' > 'слава', што значе готово све горенаведене континуанте те речи у појединим ие. језицима (старогрчком, староиндијском, староирском, тохарском). Одступају једино ирански, на који ћемо се још поближе осврнути, и словенски. У најстаријим старословенским споменицима **слово** преводи гр. λόγος, ῥήμα 'реч', а не δόξα 'слава'.⁴ Но гр. λόγος има широк круг значења, између осталог и 'беседа; смисао', што се све предаје у црквенословенском са **слово**, те се морамо питати која је семантика код словенске речи основна, а која се развила под утицајем грчке у књижевној употреби.

С обзиром на прасл. **sluti, slovo* 'бити (по чувењу) познат као; звати се', значење 'реч' могло би бити прасловенско, но ваља одмах приметити да **slovo* никад не значи 'назив, име', а да је глагол **sluti*, с.-х. *словити* у односу на синониме **zъvati, *narikati* итд. стилски обојен. Они који држе да је већ у прасловенском **slovo* значило 'реч' позивају се на авест. *sravah-* 'id.' претпостављајући заједничку словенско-иранску семантичку иновацију. У стандардним етимолошким речницима могу се прочитати тврдње попут Скокове, да је „*slovo praslav.-iranski leksem*“ (Skok III 289). Но са авестијском речи ствар није тако јасна ни проста. Словенски етимолози се при тражењу индоевропских паралела још увек поглавито ослањају на Покорнијев речник (Pokorny), где се на стр. 606 заиста у низању рефлекаса ие. **kleues-* чита „*av. sravah-* n. ‚Wort‘“. Понекад ипак треба проверити да ли овакви подаци одсликавају неподељен и актуелан суд дате филологије, у овом случају староиранске. У Бартоломеовом староиран-

венског него домаће (Fraenkel 716 д.; 693 д., слично сада и Smoczyński 508; 498). Но у транзитивној употреби лит. глагол може значити и 'викати некога, дозивати', а словенски је такође понегде развио значења слична литавским, уп. прасл. **narikati / *naricati* (ЭССЯ 22, 246 д.), изворно 'називати по имену', одатле у низу језика 'оплакивати, јадати се, кувати', преко обичаја оплакивања мртваца, при којем се гласно призивало његово име.

⁴ Које је у класичном грчком истиснуло стару хомерску реч κλέος.

ском речнику из 1904, који се и даље прештампава, заиста под *sravah-* налазимо као прво значење под 1) 'Wort', али уз назнаку „у колективном смислу, множина: 'речи'“ и само уз један пример тог наводно основног значења из старије Авесте (Yasna 28, 10), док се сви остали подводе под 'Spruch, Lehre', а на крају се под 2) даје и 'Leumund', такође само са једним примером из Yasna 30, 10: уōi zazənti varṇhau srauuahī; реч је о тркаћим коњима који ће „задобити добар *sravah-*“, тј. прославити се победом (Bartholomae 1643). Новији тумачи Гатâ прихватају да се на том последњем месту⁵ — у контексту поређења које је Заратуштра преузео из традиционалне епске поезије — чува старо, индоиранско и праиндоевропско значење *sravah-* 'добар глас, слава', док на другим местима ову реч преводе различито, али никад као 'реч'. У једином примеру Y. 28, 10: aṭ vā xšmaibyā asūnā vaēdā xvaraiθyā vaintyā sraṇā, где Бартоломе преводи 'Worte', они акузатив множине *sraṇā* схватају друкчије, Хумбах као 'слављења, похвале': „Für euch werde ich dann geschwollene, klingende, preisliche Rühmungen wissen“ (Humbach I 78), Келенс и Пирар као 'хвалоспеве, химне': „Moi, je sais pour vous des hymnes luxuriants, bien dirigés et charmeurs“ (Kellens/Pirart I 107). Њих двојица предају на исти начин, са *hymne*, реч *sravah-* на свим осталим местима у старијој Авести (Kellens/Pirart II 319), док Хумбах узима за њено основно значење *Verkündigung* 'објава, (верско) учење'. Додамо ли да Мајрхофер у свом речнику (EWAia II 668, s.v. *srávas-*, наводи за Y. 30, 10 (уз ограду и за 32, 9, 10) значење 'Ruhm, Ansehen', а за сва остала места Авесте '(Lob)spruch', закључак је да авест. *sravah-* показује помак значења од 'слава' ка одређеној врсти поетскога или прозног исказа, али је више нико и нигде не препознаје у значењу 'реч'. О томе треба да поведу рачуна и слависти у свом трагању за изворним значењем прасловенске речи **slovo*. У горе изнесеној дилеми, које је од два основна значења стсл. речи **слово**, у којима она предаје грчку λόγος, 'беседа' и 'реч', изворно, а које плод проширења њеног семантичког поља према грчком узору, иранска факта, противно ономе што се досад мислило, не говоре у прилог изворности ове друге, „лингвистичке“, већ пре оне прве, „ли-терарне“ семантике.

Савремено схватање ав. речи *sravah-* као 'похвала, хвалоспев' у складу је са изворним семантичким потенцијалом њеног праие. предлошка **kleuos*. Као 'оно што се (о некоме) чуло, чиме се неко прочуо,

⁵ Humbach I 87: „Die sich guten Ruhm ersiegen werden“; Kellens/Pirart I 112: „qui gagneront la bonne renommée“; дословно „оставиће (све противнике) иза себе (и завршити трку) у доброј слави“ (локатив).

(добар) глас' у стајаћим обртима хомерских епова и ведских химни он представља нешто што се за себе стиче (хом. κλέος ἄρνυσθαι II. IV 446, вед. *śrávas- dhā-*), или што о некоме други проносе (**kleuos bher-*, хом. κλέος φέρειν, φορέεσθαι, стинд. *śrávas- bher-*, слов. ЛИ *Берислав*, в. Schmitt 1967, 87–89), што се шири међу људима (хом. κλέος εὐρύ, вед. *prthú / urugāyám śrávo* 'широка, надалеко распрострањена слава' Schmitt 1967, 71–75), што никад не пропада (уп. хом. κλέος ἄφθιτον = вед. *śrávas- áksitam* 'непропадљива слава', Schmitt 1967, 61–70). Ту трајност не може обезбедити пука „фама“, невезано казивање путем којег се вест о некој бици, нечијем подвигу, јуначкој смрти и сл. испрва шири међу људима, већ само чврст оквир који за усмено преношење с колена на колена пружају метричка структура и формулаични карактер епског песништва. „Стећи непропадљиву славу“ значи бити опеван. Хомерска формула κλέα ἀνδρῶν, где се за множину речи κλέος везује генитив множине од ἀνήρ, означава у Илијади и Одисеји древне јуначке песме. Те 'јуначке славе' схватају се као садржинска, а не као жанровска одређења: 'јуначка славна дела' ('berühmtgewordene Taten von einzelnen Helden', Schmitt 1967, 96), но онда би се очекивало да у једнини κλέος τινός значи нечији конкретан јуначки подвиг, што, међутим, није случај — значење је увек збирно, 'слава'. Стога се вероватнијим чини да грчка множина κλέα (ἀνδρῶν) значи приближно исто што и прасродна реч *sravah-* у Авести: 'похвале, хвалоспеве', напосто епске песме о појединим јуначима, па се чак сме размишљати о **kleuos* као ознаци песничког жанра још у праиндоевропско доба.

Како се у ту претпоставку уклапа словенска континуанта исте прајезичке речи **slovo*? Она је у том изворном значењу 'слава' замењена *ā*-основом **slava*, која је првобитно колектив *o*-основе средњег рода, са продуженим коренским вокализмом пореклом из каузатива **slaviti*. У складу с тим, и у словенским личним именима која, у крајњој линији, одражавају праие. придевске сложенице са другим чланом **kleuēs* као сигматском основном мушког рода од неутрума **kleuos*, имамо *o*-основу **-slavъ*, уп. **Dobro-slavъ* према гр. εὖ-κλέης, стинд. *su-śrávas-*, авест. (са *vṛddhi*-јем првог слога и тематизацијом основе) *hao-sravanha-*, стир. *so-chlu*, илир. *Ves-cleves-*. Тако и хомерском обрту ἄειδειν κλέα ἀνδρῶν, којим се описује како Ахилеј под својим шатором уз лиру пева епске песме (II. IX 189), одговара староруски *nъmъ славу* у „Слову о полку Игореве“ (Ту немци и венецици, ту греци и морава појут славу Святъславлю).

Но реч **slovo* ипак није сасвим напустила семантичко поље „слава“, на шта указује већ чињеница да назив староруске епске пове-

сти коју смо управо поменули није „Слава“ већ „Слово“.⁶ Ту, додуше, морамо бити на опрезу, јер се не може унапред са поуздањем рећи да ли је и у којим случајевима *слово* као жанровско одређење у средњовековним словенским књижевностима калк грчког *λόγος* 'свечана реч, беседа' или домаћи термин преузет из усмене књижевности. У енциклопедијском чланку *Жанр «Слова»* у ЭСПИ Д. С. Лихачев разматра разне покушаје да се „Слово“ жанровски одреди, укључујући Јереминову претпоставку да је оно дело световног беседништва. Допуштајући да је „Слово“ било намењено јавном читању, Лихачев се ипак сам приклања мишљењу да посреди није жанр позајмљен из византијске књижевности, већ својеврстан спој два фолклорна жанра: „славе“ или „похвале“, тј. прослављања припадника кнежевских родова, и „плача“, њиховог оплакивања.⁷

Да су та староруска „слова-похвале“ поникла из усмене епике указује и на њих примењен израз *гусленная словеса* у „Задоншчини“, чији аутор крајем XIV в. или мало доцније опевајући победу Димитрија Донског на Куликовом пољу свесно опонаша песника „Слова о Полку Игореве“, па у уводу свога свева каже:

похвалим вѣщаго Бояна, горазна гудца в Киеве. тот бо вѣщий Боян воскладоша горазная своя персты на живыя струны, пояше руским князем славы: ... Аз же ... восхвалоу пѣсними и гусленными буйными словесы сего великаго князя Дмитрея Ивановича ... (ПЛДР XIV–XV, 98).

У овој парафрази изрази из „Слова“ *пѣснь пояше ... струны ... княземъ славу рокотаху сажима у пояше князем славы*, а властиту творевину означава као *пѣсни и гусленные ... словеса*, где не може бити реч ни о чем другом до о извођењу епских песама уз пратњу гусала наслеђеном из прасловенског доба.

Сам Лихачев не извлачи никакав закључак из сродства речи *слово* и *слава* као блиских жанровских одређења; не чини то ни О. В. Творогов у одредници исте енциклопедије посвећеној речи *слово*. Занимљиво је, даље, да се под истим именима слова-похвале јавља у средњовековној Србији посебан жанр везан за косовску битку и посебно за лик у њој палого кнеза Лазара. Патријарх Данило III посвећује кнезу Лазару *Похвално* и *Повесно слово*, непознати монах из његове задужбине Раванице своје *Слово о кнезу Лазару*, Јефимија и Андо-

⁶ Пун струс. наслов гласи *Слово о плѣку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова*.

⁷ Као пример таквог споја наводи „Похвалу Роману Мстиславичу Галичком“, уметнуту у Ипатјевски летопис под годином 1201.

није Епактит своје *Похвале кнезу Лазару*.⁸ За Данилово „Похвално слово кнезу Лазару“ Димитрије Богдановић (1982, 130) примећује да „по својој жанру ... веома много подсећа на старе руске »војинске повести«, али ипак са друкчијом и универзалнијом мотивацијом“. Уопштавајући овај суд на друге старосрпске списе „Косовског циклуса“, можемо закључити да су на обе стране слични историјски подстицаји водили посезању за још прасловенским и праиндоевропским жанром „слова“, с тим што је поетско уобличење код Срба ишло у два мање-више одвојена тока, на једној страни кроз усмену епiku са њеним древним праобрасцима (в. Лома 2002, 127 дд.), на другој — кроз уподобљавање византијским реторским и мартиролошко-хагиографским обрасцима, док је староруска књижевност била далеко отворенија за утицаје усмене епске традиције.

Пре педесетак година је Готфрид Шрам, у монографији посвећеној одразима праиндоевропских песничких спојева у двочланим германским именима, опрезно изнео тезу да су κλέα ἀνδρῶν која помињу Хомер и Хесиод биле неке врсте похвалних песама (Preislieder), пре свега о славним делима предака, из каквих су се могли развити одговарајуће песничке форме код старих Германа (Schramm 1957, 118), идеја за коју Ридигер Шмит налази да је занимљива (Schmitt 1967, 95, нап. 597). У једном постхумно објављеном раду Веселин Чајкановић (1959) претпоставља да су српске и руске јуначке песме проистекле из тужбалица у склопу култа предака; на његове аргументе осврнули смо се поводом свога суда да је једна од кључних песама епског Косовског циклуса, „Пропаст царства српскога“, по духу посмртни хвалоспев (Лома 2002, 157). Видели смо да се и усмени извори „Слова о Полку Игореве“ траже у фолклорним жанровима похвалне песме и тужбалице (рус. *плач*). Велики руски лингвист осетског порекла, Василиј Иванович Абајев видео их је конкретно у „мушкој надгробној тужбалици“ прожетој епским елементима, каква се код иранских Курда посвећује мушкарцима палим у боју у посебно трагичним околностима, поредећи и осетску јуначку песму насталу из погребног обреда (Абаев 1984). Хомерски хвалоспеви јунацима, означени речју κλέος, нису нужно посмртни — Одисеј на Алкинојевом двору слуша песму о догађајима у којима је сам учествовао, укључујући своје властите подвиге под Тројом — али је по правилу κλέος нешто што се стиче за себе јуначком смрћу, како то произлази из једног места Илијаде ва-

⁸ Уп. Трифуновић 1968. Овде смо дали само језички осавремењене и скраћене наслове; тако је, на пример, пун наслов Раваничанинова „Слова“: *в блаженнѣмъ и присно поминаемѣмъ кнезе лазаде и иже съ нимъ извиеныхъ православныхъ ѡтъ нечестивыхъ агаренъ и ѡтчести житїа его възпомѣнстїе, и о стѣданїи его, и мощи ѡчѣненїе, слово*.

жног како за схватање духа индоевропске епике, тако и за реконструкцију њене поетске дикције. Користећи прајезичке епске формуле, Ахилеј говори о сопственој судбини: „Ако останем овде борећи се око тројанског града, нема ми повратка, али ћу задобити непропадљиву славу (κλέος ᾗφθιτον), а ако одем дома у своју отаџбину, пропада ми добра слава (κλέος ἐσθλόν)“ (И. IX 412 дд.). Ахилеј се одлучио за кратак век и славну смрт, задобивши тако вечити живот у Хомеровом монументалном спеву. Илијада је, разуме се, и у садржинском и у уметничком погледу неизмерно више од поетског надгробног „слова“ као непосредне накнаде за јуначку каријеру окруњену смрћу у боју, али заједно са таквим пригодним прослављањима она чини део исте хиљадугодишње традиције епског певања, у којој су се упоредо неговале и дуже и краће форме, узајамно се хранећи тако што су ове друге давале онима првим нове ликове и историјска надахнућа, а из њих заузврат преузимале освештане обрасце песничке надградње, и покатак у њих прерастале. Да између књижевног жанра *слова*, који се, код Срба, развио надахнут погибијом кнеза Лазара, и појма *славе* има више од далеког и избледелог етимолошког сродства, указује и то што је епитет *славни* у десетерачким песмама практично резервисан за кнеза Лазара а бугарштице га везују за угарског краља Владислава и његову трагичну погибију у боју против Турака, неисторијски премештену из Варне на Косово.⁹ Код тог придева се, дакле, осећа исти призивок посмртне славе као и код епског *слова*.

Додатно укажимо на још једну рану употребу речи **slovo*, неусловљену страним преводним обрасцима. Таквом се сме сматрати староруски израз *добро слово дати* 'поздравити, похвалити, захвалити се': Чл(о)в(ѣ)ка не минѣте, не привѣчавше, добро слово њему дадите Поч. Влад. Мон. 80, добро слово давѣ за кормѣ и за вологу и за все сполу, и поѣха изо Пскова Псков. I лет. с.а. 6982 (Срезневский s.v. *слово*). Спој *добро слово* одговара семантички, а у апелативном делу и етимолошки, грчком κλέος ἐσθλόν, авест. *sravah- vohu-* и горенаведеним сложеним придевима у значењу 'доброславан'; ради се о још праиндоевропској песничкој формули која изражава средишњи појам индоевропске епске поезије, „добрѣ (јуначку) славу“ (уп. Schmitt 1967, 81–86), а њена примена у етикецији староруског властеоског сталежа свакако има своје префеудалне корене. Израз *slovô dati* 'опростити се' постоји и у словеначком; он, додуше, заједно са *slovô vzeti / jemati*

⁹ В. Лома 2002, 172; тамо се указује на употребу овога придева за Лазара код Константина Михаиловића, али није нотирано да се он јавља одмах након Лазареве смрти, у запису анонимног савременика Косовске битке: *Вѣшише же и славнога [сръвь]скаго господина кнеза Лазара* (ЗН 4945^о).

фразеолошки одсликава нем. *Abschied geben / nehmen*, али *slovō* не може бити калк нем. *Abschied* 'растанак, праштање, поздрав на растанку'. М. Сној у *Bezljaj III* 266 полази од значења 'дозвола за одлазак' посведоченог у XVI в., но староруска паралела упућује да за ову употребу — једину у којој се прасл. **slovo* очувало у словеначком језику — претпоставимо знатно већу старину.

Ако се сад осврнемо на међусобни однос привидних синонима **rěčь* и **slovo*, можемо констатовати да су већ у прасловенско доба оба означавала језички исказ, но док је **rěčь* то чинила у најопштијем смислу, без обзира на садржину и облик исказа, **slovo* је изворно носило позитивну конотацију похвалног, свечаног говора и тежило ка литерарном формализовању. Пар **slovo* : **rěčь* може се упоредити са тохарским спојем *plātām rekauna* 'speeches and words' (Adams 539), где је друга реч прасродна са **rěčь* а прва, тох. В *plāce*, А *plāc* 'word, talk, speech; reply', вероватно је изведена од *pāl-* 'славити, хвалити' (уп. id. 424), сводила би се, дакле, на сличну семасиологију као **slovo*. Стварајући словенски књижевни језик на новозаветном грчком предлошку, Солунска браћа природно су посегла за речју **слово** да предају грчку *λόγος*, имајући у виду пре свега она теолошки важна места, какво је почетак Јеванђеља по Јовану, где је то творачка Реч Божја, или Јеванђеље по Марку 4, 13 дд., где је реч о Христову учењу; **слово** ту показује сличан семантички потенцијал као његов ирански рођак, *sravah-*, који у Авести означава учење пророка Заратуштре.

У светлу горњих запажања постаје јасније како су настала значења *rěčь* 'ствар' у низу словенских језика и дијалеката,¹⁰ и *слово* 'litera' у српском језику. Овај други семантички развој најједноставније је тумачити опозицијом *слово* 'писана реч' : *рѣчь* 'усмена реч' која се створила у старосрпском језику због тога што је употреба прве лексе-ме била ограничена на књижевни, српскословенски језик. У томе мора бити истине, али је између два привидна синонима постојала једна старија и финија дистинкција, која се може наслутити у језику Душанова законика, чији 138. члан гласи:

Ако се обрѣте оу чїемъ хрисоволи слово лѣжно приписано, и обрѣтоу се словеса рѣтворен'наа и рѣчи рѣтворене на ино него што е повелѣло царство ми, да се ти-зїи хрисовоули раздѣроу, а он'-зїи веки да не има баштине.¹¹

¹⁰ Такође у старосрпском, уп. 1249. у повељи великог кнеза хумског Андреје Дубровчанима: да си идоу по нашѣи земли съ своимъ добыткомъ и съ своими рѣчми (MS 34), у повељи Твртка II Дубровчанима из 1405: цю е съзель ... комю годи дѣвровчанинъ добитькъ вола ине рѣчи съ сю рать (MS 256).

¹¹ По издању Новаковић 1898, 105.

Место је занимљиво стога што се у једном правном тексту на народном језику упоредо јављају **слово** и **рѣчь**; неће бити у праву Даничић, који ту за **слово** претпоставља значење 'litera', али ни Новаковић, који и једно и друго преводи са *реч*.¹² Јасно је да се у том члану **слово** односи на запис, графички лик речи, писани текст, који се може изменити тако да се измени и његов смисао — који је овде означен са **рѣчи**.¹³ Тиме је само у нови културноисторијски контекст пренесена прастара опозиција између две лексеме коју смо покушали да предочимо, а која се састојала у томе што је већ у претписмено, прасловенско доба **slovo* било тешње везано са формом, поетским карактером, а **rěčь* са садржином, предметом исказа — чиме се и објашњава рани развој значења у 'ствар, иметак' и сл.

Позабавимо се најзад и трећом речју, прасл. **besěda*. Она се одразила, осим доњолужичког, у свим словенским језицима (стсл., струс., стсрп. **вѣсѣда**, мак., буг., рус. *beceda*, укр. *becida*, блр. *бяседа*, слн., чеш., слч. *beseda*, стчеш. *besěda*, глуж. *bjesada*, пољ. *biesiada*, каш. *b'esada / v'esada*), и показује у њима, са својим деноминалима **besěditi*, **besědovati*, различита значења, од 'реч' (слн.), 'јавно излагање, званични разговор, (свечан) говор' (с.-х., стсл., струс., стсрп.,¹⁴ укр., слн. *besěditi* 'држати говор'), 'необавезан разговор' (с.-х., рус., буг., слч., чеш., глуж.), 'друштво, дружење' (слч., глуж.), 'гозба, забава, весеље; свадба, посело' (пољ., стчеш., блр., укр., каш., рус. дијал., такође с.-х. у Војводини, нпр. *свѣтосавска бесѣда*), 'скуп' (рус. заст.), до 'место где се седи, клупа' (струс., рус. дијал.).¹⁵ Ова последња значења места, зборишта свакако су стара, уп. у Несторовом летопису под годином 945: в цркви стога Ильи, иаже ієсть надѣ ручаемь. конецъ Па-

¹² Новаковић 1898, 228: „Ако се у чијем хрисовуљу нађе реч лажно придодата и нађу се речи лажно изокренуте, другојачије него што сам ја цар заповедио, ти хрисовуљи да се поцепају, а онај да изгуби баштину“; изворни текст је скраћен, очито из убеђења да **слово** ту значи исто што и **рѣчь**. Радојчић 1960 следи Даничићеву интерпретацију: „Ако се нађе у чијем хрисовуљу слово лажно преписано, нађу се слова исправљена и речи преудешене на друго, што није заповедило царство ми, ти хрисовуљи да се раздере, а онај више да нема баштине“.

¹³ Тако и у другом примеру за слово 'litera' који наводи Даничић: **и чаша, писане слови и позлакене** (реч је о попису оставе деспота Ђурђа у Дубровнику из 1441, Пуцић 1862, 98): ту слово још не значи појединачни словни знак, него исписане речи. Спорадично, значење 'буква' забележено је у староруском, в. Срезневский s.v. III 420b.

¹⁴ Уп. *Дослаше ка мнѣ вѣсѣдѣ, що вѣхѣ вѣсѣдили с кнезомъ и с властели дѣвровачѣми* 1432. г. (MS 368).

¹⁵ Уп. ЭССЯ 1, 211–213, SP 1, 215–216; Sadnik/Aitzetmüller 289–291 § 241; ESJS 59, такође одредницу *beceda* у ЕРСЈ 3 (у штампи).

сынъче бесѣди и Козарѣ (Срезневский s.v. *бесѣда*). У том значењу реч се среће и у билинама, нпр. на бесѣдѣ сидитъ Купавъ молодець (id. ib.). И неке употребе речи у српској епској поезији, као Могу л' бити вољан на бесједи? Вук II 28^о, 15, Вољан буди, царе, на бесједи! id. 32^о, 16, могле би чувати првобитно значење 'скуп, гозба, већање, збориште'. У данашњем руском и чешком језику деминутив *бесѣдка, besídka* значи 'сеница, хладњак', тј. наткривено место за седење напољу, на свежем ваздуху. Све то упућује да се у **besěda* препозна глаголски корен **sěd-* 'седети', и од те претпоставке полазе све три досад предложене етимологије ове речи које се могу узети озбиљно, а разликују се у томе како тумаче претходни елемент **be-*. Бернекер полази од **bez-sěda* 'седење напољу' (Berneker I 52); ту етимологију поткрепљује Wanstrat 1937, а преузимају је, између осталих, Фасмер I 160, Sadnik/Aitzetmüller 4, 291, БЕР 1, 44, Skok I 140, Machek 52 и др. По Бранту и Погодину, први члан сложенице одговарао би етимолошки и значењем литавској дуративној честици *be-*, лит. *be-sėdėti* 'непрестано седети', што прихватају Чоп (Џор 1960, 172–174, где пореди и хет. *pi-*, претпостављајући првобитно значење 'скупа, заједно'), и најскорије Snoj 37, а то је и једино тумачење које се наводи у SP 1, 216, премда с резервом, да словенски такву честицу не познаје; слично Воруś 28. Поређење Розвадовског са стинд. *bhasád-* 'задњица', где би у другом делу такође био ие. корен **sed-* 'седети', најскорије прихвата Трубачов у ЭССЯ I.c. Треба одмах рећи да Мајрхофер у оба своја етимолошка речника (KEWA II 489, EWAia II 258) такву анализу стинд. речи не узима у обзир а поређење са **besěda* у оном првом и изричито одбацује.

Имамо, дакле, ситуацију да је Бернекорова испрва широко прихваћена етимологија, која **besěda* тумачи као сложеницу из словенских језичких средстава (**bez* и **sědėti*), у новије време од једног прасловенског речника игнорисана а у другом оспорена у корист, по нашем мишљењу, мање убедљивих интерпретација. Трубачов у ЭССЯ I.c. против ње износи два аргумента. Један је да се значење 'ван(и)' за **bez* < **bheǵh-* реконструише само на равни ие. поређења (стинд. *bá-hih* 'id.'), док иначе у словенском није оставило трага, а да је реч **besěda*, будући без ие. паралела, словенско новообразовање, други — да из реално посведочених значења речи у словенским језицима не произлази значење '*сидение снаружи', већ само '*сидение'. Најпре се осврнимо на ову другу примедбу. Семантички опсег прасл. речи **besěda* како га оцртавају њене континуанте јасно указује на скупно седење и вербално иступање на збору. У прасловенско доба није било већница ни дворана, па су се сва масовнија окупљања ради заједничког већања нужно морала дешавати под ведрим небом. Стога је

умесно Бернекерово поређење са семантичким историјатом грчке лексичке породице ἀγορή као поствербал од ἀγειρεῖν, ἀγειρεσθαι 'окупљати (се)', изворно 'скуп, збор', одатле 'збориште' и најзад, са развитаком урбаног живота, 'трг', одатле деноминал ἀγορεύειν најпре 'јавно говорити, беседити', онда уопште 'говорити'. Сва ова значења присутна су већ код Хомера; на једном месту Одисеје (VI 266), у опису феачког града који је очито инспирисан Хомеру савременим урбаним средиштима Јоније, ἀγορή је градски трг, док је у Илијади реч о одређеном месту уз ахејски логор, где је војска одржавала скупштине. Ту се седело под ведрим небом на посебним седиштима (ἔδρας II 99), а у XI 807 д. каже се да је то њима било не само збориште него и судилиште, где су били подигли и жртвенике боговима (ἵνα σφ' ἀγορή τε θέμις τε ἦεν, τῆ καὶ σφι θεῶν ἐτετεύχαστο βωμοί). То указује на сакрални карактер зборишта и могућу додатну мотивацију, осим горепоменуте практичне, да оно буде „напољу“ а не под кровом, у доба док се под ведрим небом вршио и култ олимписких богова на челу са Зевсом, чије праиндоевропско име управо значи 'ведро, дневно небо'. Да су се и код старих Словена масовнија окупљања ради већања, суђења и кулtnих радњи одиграла на одређеним местима под ведрим небом не подлеже сумњи. Тако је морало бити већ у прасловенско доба, а остало је понегде и све до новијега времена. Уп. опис у староруској „Књизи бољшему чертежу“ (XVI в.): Ниже устья Сосны на Дону Донская бесѣда, каменной столъ и каменные суды (Срезневский); то је место на десној обали Дона испод Задонска, на уздигнутом брегу, где је некад стајао дуг ред високих камених стубова; сматра се да је ту било судилиште (Брокгауз/Ефрон s.v. *бесѣда*). Подсетимо још на камена „судијска“ седишта у близини средњовековних тврђава, на „војводски престо“ на Госпосветском пољу, на народне скупштине о којима пише Прота Матеја Ненадовић, које су се у Ваљевској нахији одржавале за Турака, напомињући: То, истина, није било ново, то је може бити јоште од Косова остало, а може бити да су бивале скупштине јоште и за време наши царева (Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, изд. Бгд. 1949, 63): свака кнежина „брала се“ увек на истом месту, тамнавска „од непознати времена“ на Рељином пољу у Кршној Глави, које своје име дугује предању да два велика међусобно удаљена камена на њему обележавају скок „Реље Крилатице“ (id. 65); реч је, дакле, о легендом освештаном месту. Не дужећи причу, закључимо да је претпоставка изворног значења 'седење напољу' за **besěda* културноисторијски саввим добро утемељена.

Сада се вратимо на први Трубачовљев аргумент против те етимологије, који се заправо састоји из две примедбе, да **bez* никад не

значи 'напољу' и да је **besěda* словенско новообразовање без паралела у другим ие. језицима. Што се тиче ове друге, значење **bez-* 'напољу' се одиста у овој сложеници реконструише само на основу прасродног стинд. *bahiḥ* 'id.', коме семантички одговара прасл. **vьnь, vьně*. Но има најмање један случај где се **bez* јавља у значењу 'ван'. Махек га је претпоставио у чеш. *býti bez sebe* 'бити ван себе, у несвесном стању' (Machek 52). Додуше, у чешком би то могао бити и калк према нем. *aufser sich sein*, али исти спој у истом значењу постоји и у неким српским говорима, где је реч сигурно народна,¹⁶ па ваља претпоставити прасл. дијалектизам **bez sebe* у истом значењу као и **vьnь sebe* или **vьně sebe*, с.-х. *ван себе*, рус. *вне себя* 'у несвесном стању', дакле архаизам, настао у доба док још није било извршено строго разграничење у употреби **bez* и **vьnь*.

У то доба могла је настати и сложеница **bez-sěda*, ако није настала и раније, још пре осамостаљења прасловенског језика у кругу позних индоевропских дијалеката. Није, наиме, тачна ни тврдња да та реч нема индоевропских паралела. На једну је указао Ванстрат. То је стисл. *útiseta* 'седење напољу ноћу ради гатања и прорицања', *sitja úti* 'седети напољу у ту сврху', *útisetaḥ* 'врач' (Wanstrat 1937). Snoj 37 наводи и стинд. *upa-ni-ṣad-* 'седење (*sad-*) доле (*upa-*) уз (*ni-*)', изворно о ученику који слуша поуке свога учитеља седећи му крај ногу, одатле назив за врсту филозофских списа, *ујанишаде*. У оба случаја етимолошко сродство протеже се само на други члан сложенице, док је код првих чланова упоредива само семантика. Досад, колико знамо, није указано на потпуну етимолошку паралелу коју претпостављено **bez-sěda* има у староиндијској речи *bahiḥ-sád-*, где први члан, *bahiḥ* 'напољу' представља, уз лет. *bez*, најближег сродника прасл. **bez*, а *sad-* је праие. глаголски корен **sed-* 'седети', чији се степен дужења претпоставља у словенској речи.

Староиндијска реч забележена је у Taittiriya Brāhmaṇa III 4, 16. Ради се о „брахмани“, тумачењу уз „Жртвену веду“ (Yajurveda), а контекст је доста бизаран; описује се људска жртва (*puruṣamedha-*), тако што се у дугом набрајању наводе људи из свих друштвених сло-

¹⁶ У обрту *бесебе* или *без себе учиниџи* реч је добро потврђена у Мачви, у делима Јанка Веселиновића (РСА 1 s.v. *бесебе* и 382b s.v. *без*), одскора и у тамошњем народном говору: *бѣсебе* 'полудео' (Лазих 2008). Израз *без себе чиниџи* познат је и из Босне, као део формулаичног текста који се говорио на дахама, а забележио га је Иванчевић (1898, 226): То је Божја воља, па хвала му! Утјеси се, друго моја, није фајде без себе чиниџи! За разлику од те употребе, која одише старином и народским карактером, *без себе* 'у несвесном стању' код Аугуста Шеное могао би, с обзиром на ауторово покрело, бити и чехизам, чеш. *je bez sebe = není při vědomí*.

јева (акузатив) привезани за колац и принесени на жртву (*ālabhate* III 4.1.1) појединим божанствима или у одређену сврху (датив). У старој Индији, колико се зна, људске жртве нису приношене, а да ли је тај део Јађурведе плод пуке брахманске спекулације или одраз стварне праисторијске праксе питање је без значаја за нашу причу. Место које нас занима гласи:

aksarājāya kitavām
 kṛtāya sabhāvīnam
 trētāyā ādinavadarśām
 dvāparāya bahiḥśādām
 kālaye sabhāsthānūm

„Краљици коцака (тзв. *Kāli*-) (приноси се) коцкар (варалица), четворки (тј. броју који се бацањем коцке добије) — власник коцкарнице (*sabhā-*), тројки — онај који гледа (туђи) неуспех (у коцкању), двојки — онај који седи напољу (*bahiḥśād-*), јединици — стуб коцкарнице (*sabhāsthānū-*, овде очито подсмешљив назив за окорелог коцкара који не избија из коцкарнице)“.

У петроградском речнику за хапакс *bahiḥśād-* читамо 'draußen sitzend, Bezeichnung eines Verachteten' (Böthlingk/Roth V 47), слично Monier-Williams за њега даје тумачење: 'who sits outside (said of a person held in low esteem)', чиме се не објашњава довољно употреба речи у датом контексту, а он је, видимо, коцкарски. Коцка је у Индији била омиљена од најранијих времена; једна химна Ригведе представља „Коцкареву жалопојку“ (RV X 34), коцкање и прокоцкавање жене, краљевства и сл. игра значајну улогу у заплету „Махабхарате“ итд. Постојале су, па се и на овом месту помињу, посебне дворане за коцкање, које се називају *sabhā*. Изворно, та реч означава сваки скуп, онај под ведрим небом, ради већања, приношења жртве, а онда и историју за окупљање већег броја људи, сваку дворану, па и ону намењену коцкању; у свим тим значењима она долази већ у најранијем књижевном споменику, Ригведи (уп. Grassmann s.v.). Но коцка код старих Индијаца има и своју праисторију, која сеже дубоко у индоевропску старину. Најзначајнија и најстарија игра старих Индоевропљана било је управо коцкање; о томе сведочи поређење поменутих староиндијских факата са старогрчким и старогерманским, нпр. са 24. поглављем Тацитове „Германије“ (Schrader/Nehring II 422 дд.), а и такве језичке подударности, попут гр. κῶν 'пас', лат. *canis* 'id.', као назива за најлошији пад коцке, стинд. *śvaghnīn-*, досл. 'убица пса' као назива за успешног играча, што омогућује да се праие. **k_uon-* осим у свом основном, зоонимском значењу реконструише и као коцкарски

термин (уп. најскорије EWAia II 674 s.v., са лит.). Већ и чињеница да је масовно окупљање под кровом млађа културна тековина, наводи на претпоставку да су се и стари Индијци првобитно коцкали седећи под ведрим небом. Тако је *bahihsád-* 'онај ко седи напољу' испрва могла најпросто бити назив за учесника на скупу (*sabhā-*), да би онда попримио посебно значење 'коцкар', као што је временом и *sabhā-* постала 'коцкарница'; када су се припадници виших друштвених слојева почели ради коцкања окупљати у посебним зградама, прост народ свакако је наставио да то ради на стари начин, напољу, па је у коцкарској терминологији *bahihsád-* могло добити пејоративан призвук.¹⁷ Ако узмемо да је бацање коцке (као и жреба) изворно имало обредни карактер (уп. Гамкрелидзе/Иванов 1984 [I] 591, н. 2), као што је и свако окупљање ради већања, суђења и сл. садржало култно-ритуалне елементе, налазимо ту додатан разлог за хронолошко првенство „напољу седећег“ коцкара у односу на онога названог „стубом коцкарнице“, јер сваким гатањем и прорицањем управљају богови, а стари Индоевропљани су са својим боговима општили под ведрим небом, где су и замишљали да они бораве (праие. **deiuos* 'бог' етимолошки значи 'небесни'). У сваком случају, код горепоменуто старoisландске речи *úti-satu*, појам 'седења напољу', по страни од других и ноћу, свакако је мотивисан остваривањем непосреднијег контакта са окултним силама, како се то и каже у једном старонорвешком правном споменику: *utisatu at vekia troll upp* 'седење напољу, да би се пробудили тролови' (Wanstrat 1937, 103), тј. ради црне магије, која се у старом шведском законнику зове *trolleri*.

Ако је наше резоновање исправно, сме се помишљати на још праиндоевропски спој **bheǵh-* 'ван; без' + *sēd-* 'седети' у значењу учешћа или учесника на збору, из којег је на једној страни поникла староиндијска сложеница *bah(ih)-sád-* а на другој прасловенска **be(z)-sěda*. Посреди би био термин поникао у окриљу једне архаичне друштвене установе, родовске скупштине, код којег се семантика вербалног исказа развила из идеје присуства, учешћа, јавног иступања, и ту нијансу значења реч у српском још чува; *bescedi* се пред публиком, а не у четири ока. Тај првобитно институционални карактер речи објашњава и њено позајмљивање у друге језике, алб. *bisedë* f. 'разговор', *bisedoj* 'разговарати'; мађ. *beszéd* 'говор', *beszelni* 'говорити' (уп. Skok l.c.).

На почетку смо нагласили да сва три овде размотрена термина могу значити мање или веће делове говора, од засебне речи преко ре-

¹⁷ Уп. каш. *b'esda* m./f. 'nichtswürdige Person' (Lorentz I 64).

ченице до исказа, што је разумљиво, с обзиром на то да у донаучној употреби и није било јасне свести о томе шта је заправо реч. Уосталом, строго разграничење између лингвистике и филологије читаоцу је било ускраћено и у овоме скромном огледу, где су нас питања етимологије и историјске семантике више пута одвела у филолошке и културноисторијске екскурсе — но ипак можемо закључити да је међу њима **rěčь* од почетка најближе стајала савременом лингвистичком појму најмање јединице језика која носи значење. Осим те квантитативне, могли смо запазити и једну квалитативну, етимолошким пореклом условљену разлику: тесно наслоњен на глагол 'рећи', термин **rěčь* стоји у најнепосреднијем односу према ономе што означава, док су друга два од почетка имала нијансу свечаности и званичности, **slovo* као поетска а **besěda* као јавна реч.

Литература

- Абаев 1984 — В. И. Абаев, Жанровые истоки «Слова о полку Игореве» в свете сравнительного фольклора, *Изв. Юго-Осетин. НИИ АН СССР*, Цхинвали 1984, Вып. 27, 98–116, прештампано у: id., *Избранные труды*, Владикавказ 1990, 509–537.
- БВ — *Босанска вила*, Сарајево.
- БЕР — *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Богдановић 1982 — Д. Богдановић, Српска књижевност после Косова, *Историја српског народа* II, Београд, 128–143.
- Брокгауз/Ефрон — *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, електронско издање, http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron.
- Вук II — Вук Стефановић Караџић, *Српске народне џјесме* II, Београд 1988.
- Гамкрелидзе/Иванов — Т. В. Гамкрелидзе / В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы* I–II, Тбилиси 1984.
- Даничић — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I–III, Београд 1863–1864.
- ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–.
- ЗН — Љ. Стојановић (изд.), *Стари српски записи и нађийиси* I–VI, Београд / Сремски Карловци 1902–1926.
- Иванчевић 1898 — П. Ст. Иванчевић, Српски народни обичаји око мртваца и при укупу, БВ 1898 (год. XIII, бр. 14–15), 224–228.
- Лазић 2008 — А. Лазић, *Грађа за речник говора Мачве*, Шабац.
- Лома 2002 — А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевројски корени српске ејике*, Београд.
- Новаковић 1898 — *Законик Сџефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, изд. Ст. Новаковић, Београд.
- ПЛДР XIV–XV — *Памјатници литературы древней Руси, XV — середина XV века*, Москва 1981.
- Радојчић 1960 — *Душанов законик 1349–1354*, прир. Н. Радојчић, Београд.

- Пуцић 1862 — М. Пуцић, *Сјоменици срјски* II, Београд.
 РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, Београд 1959–.
- Срезневский — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* I–III, Санкт-Петербург 1893–1912.
- Трифунувић 1968 — Ђ. Трифунувић, *Срјски средњовековни сјиси о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац.
- Чажкановић 1959 — В. Чажкановић, О постанку и развоју српске народне епске поезије, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* VI–VII, Нови Сад 1958–1959, 81–96.
- ЭСПИ — *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»* I–V, Москва 1995, електронско издање: <http://feb-web.ru/feb/slovinc/es/1.htm>
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–.

*

- Adams — Douglas Q. Adams, *A Dictionary of Tocharian B*, Amsterdam / Atlanta 1999.
- Bezljaj — Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–IV, Ljubljana 1977–2005.
- Bartholomae — Chr. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, ре-принт Berlin / New York 1979.
- Berneker — E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, А–могь, Heidelberg 1908–1913.
- Böthlingk/Roth — O. Böthlingk / R. Roth, *Sanskrit-Wörterbuch* I–VII, St. Petersburg 1855–1875.
- Џоп 1960 — В. Џоп, *Etyma balto-slavica* IV, 1. *boraviti, SIR 12/1959–60, 170–176.
- ESJS — *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989–.
- EWaia — M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindiarischen* I–II, Heidelberg 1986–1996.
- Fraenkel — E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* I–II, Göttingen 1962–1965.
- Grassmann — H. Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda*, 51976, Wiesbaden.
- Humbach — H. Humbach, *Die Gathas des Zarathustra* I–II, Heidelberg 1959.
- Kellens/Pirart — J. Kellens / E. Pirart, *Les textes vieil-avestiques* I–III, Wiesbaden 1988–1991.
- KEWA — M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* I–IV, Wiesbaden 1956–1980.
- LIV — *Lexikon der indogermanischen Verben*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 2001.
- Loma 2008 — A. Loma, Le nom du millet et le problème de la satémisation incomplète en balto-slave, у: *Baltic Languages, Slavic languages: contact, confrontation, comparison*, Paris (у штампии).
- Lorentz — F. Lorentz, *Pomorantisches Wörterbuch* I–IV, Berlin 1958–1975.
- Machek 1968 — V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Monier-Williams — M. Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1899.

- MS — *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, изд. Fr. Miklosich, Wien 1858.
- Pokorny — J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern / München 1959.
- Sadnik/Aitzetmüller — L. Sadnik / R. Aitzetmüller, *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen* 1–7, А–быволь, Wiesbaden 1963–1973.
- Schmitt 1967 — R. Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden.
- Schrader/Nehring — *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, von O. Schrader, herausgegeben von A. Nehring, Berlin / Leipzig 1917–1929.
- Schramm 1957 — G. Schramm, *Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den zweigliedrigen Personennamen der Germanen*, Göttingen.
- Skok — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.
- SIR — *Slavistična revija*, Ljubljana.
- Smoczyński — W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- Snoj — M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
- SP — *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–.
- Wanstrat 1937 — L. Wanstrat, Zur Bedeutungsentwicklung von slav. *besěda*, *Zeitschrift für slavische Philologie* 14, 101–103.

Summary

Aleksandar Loma

**Rěčb*, **slovo*, **besěda* — ETYMOLOGY AND SEMANTIC PREHISTORY

Common Slavic words **rěčb*, **slovo* and **besěda* all came to express, in different Slavic languages, the linguistic notion of 'word, speech', but each of those apparent synonyms has a (pre)history of its own. That of **rěčb* is the least complicated: as a verbal noun from **rekti* 'to say', it stands in the closest relationship to its object, which may explain the semantic development to 'thing'. **Slovo* goes back to PIE **kléuos* 'fame', which is also the prevalent meaning of its cognates in IE languages. As an exception, Avestan *sravah-* does not mean 'word', as it had been taken for granted for a long time, but rather 'eulogy, hymn'. Not unlike it —and Homeric Pl. *kléa andrôn*— Pre-Christian **slovo* seems to have been a solemn, especially commemorative speech, a funeral lamentation, an epic poem. In translating the Holy Scripture into Slavonic it apparently met Greek *lógos* in the rhetorical part of its semantic field, and only secondarily expanded onto the lexical one. As for **besěda*, its proper sense is 'a speech in public', which developed from 'a meeting(-place) in the open'; it is convincingly analysable as **bez-sěda*, 'sitting outside', a compound etymologically matched, in Old Indian, by the adjective *bahiḥ-sad-* meaning the same (used of a gambler).